

אברהם ממך: על ספרו של ראובן צור בריחה מהגטו – פרקי זיכרונות

אילנה רוזן

במאמר זה אציע ניתוח ספרותי-תרבותי של בריחה מהגטו – פרקי זיכרונות של ראובן צור (1996), חוקר שירה עברית וכללית, שירת ימי הביניים ושירה בת זמננו, בהדגשת שיטת הפואטיקה הקוגניטיבית. ספרו זה מספר על ילדותו ונערותו בשואה בהונגריה וברומניה ומתמקד בהימלטות יוצאת הדופן שלו ושל משפחתו מן הגטו של עירם נאג'ווארוד (Nagyvárad) ומגורל ההשמדה ההמונית של רוב יהודי העיר והמדינה. אקדים לדיון בספרו של צור סקירת מחקר בשני תחומים: סקירה תמציתית על יהודי אוסטרו-הונגריה ככלל ויהודי חבל טרנסילבניה, שבו נמצאת העיר נאג'ווארוד, בפרט, תוך התמקדות בשנות השואה ובשנים שקדמו לה; וסקירת מחקר על ספרות תיעודית ובייחוד סוגת הזיכרונות או הממואר (memoir), שאליו משתייך בריחה מהגטו של צור וכך גם ספריהם של ניצולי שואה אחרים ממרכז אירופה שבזמן המלחמה היו ילדים ובבגרותם בישראל הפכו לסופרים או אנשי רוח ואקדמיה. לאור סקירות אלה אבחן את סיפור ההצלה יוצאת הדופן של צור ומשפחתו ואת הדרכים שבהן הוא חוזר ומספר וממשיג בספרו את קורותיו בשואה, יוכל שנים לאחר מעשה.

יהודים חיו בהונגריה למן שלבי הראשית שלה כחברה וכמדינה בתחילת האלף השני לספירה הנוצרית, ובדומה ליהודים במקומות אחרים הם ידעו עליות ומורדות בחייהם כמיעוט במדינה. כך היה לאורך הכיבוש העות'מאני של הונגריה בשנים 1526-1686 ולאחר מכן בתקופת המונרכיה ההבסבורגית האוסטרית ששלטה בהונגריה, עד שהושג הסכם פשרה ביניהן ב-1867 ובעקבותיו הפכה הממלכה לפדרציה של שתי המדינות. יהודי הונגריה הודחו עם השאיפות הלאומיות ההונגריות וראו עצמם הונגרים "בני דת משה" בין אם השתייכו לחוגים דתיים אדוקים ובין אם היו ליברלים או חילונים. בשנת הסכם הפשרה, 1867, זכו יהודי המדינה לשוויון זכויות, אמנציפציה, והוזמנו לקחת חלק בפיתוח ארצם וכפיתוח עצמי. יהודים לחמו בצבא הונגריה במלחמת העולם הראשונה והיו שותפים לרגשות התבוסה וההשפלה של

מדינתם לאחר שזו איכרה במלחמה ובהסכם טריאנון (Trianon) כשני שלישים משטחה ומאוכלוסייתה לטובת שכנותיה צ'כוסלובקיה, רומניה ויוגוסלביה. בין השאר איבדה הונגריה את רוב רובו של חבל טרנסילבניה, שבו שוכנת העיר נאג'ווארוד, אשר הועבר לידי רומניה. כפי שמראה צ' הרטמן במאמרו על "מלכודת האמנציפציה" (Hartman 2010), אף שיהודי הונגריה ויהודי טרנסילבניה ככללם ידעו תהפוכות בהתקבלותם לחברה ההונגרית, עדיין, בעיני השלטון הרומני בתקופה שבין שתי המלחמות נחשבו יהודי החבל להונגרים. שני עשורים לאחר מכן, לפני מלחמת העולם השנייה ובראשיתה, בתמורה להצטרפותה של הונגריה ל"ציר" הנאצי, היא זכתה מחדש בשטחים שאיבדה, אך רק לזמן קצר שכן אלה הוחזרו לשכנותיה סופית עם סיום מלחמת העולם השנייה ותבוסת גרמניה הנאצית ושותפותיה ל"ציר". (Hartman 2001; Patai 1996; Szalai 2002).

העיר נאג'ווארוד (בהונגרית Nagyvárad, ברומנית Oradea Mare, בגרמנית Grosswardein, בידיש גרויס ווערדיין), שנקראת בקיצור ווארוד, הייתה אחת מערי הונגריה המרכזיות (בחלק מן המחקרים על אודות הונגריה כמו גם בכתיבה אישית-תיעודית של יוצאיה נקראות הערים הללו "ערי שדה" כדי להבדילן מן הבירה בודפשט). כשהשתייכה להונגריה שכנה נאג'ווארוד במזרח המדינה, ואילו בין שתי המלחמות ולמן סיום מלחמת העולם השנייה היא נמצאה במערב רומניה, בסמוך לגבול עם הונגריה. במחצית הראשונה של המאה העשרים התגוררו בנאג'ווארוד כשלושים אלף יהודים והיוו כשליש מתושבי העיר. מבחינת מספרם, הם היו הקהילה היהודית-הונגרית השנייה בגודלה אחרי קהילת בודפשט הבירה, שבה התגוררו באותה עת כמאה אלף יהודים. יהודי נאג'ווארוד בלטו בכל תחומי החיים והתרבות של העיר, כמו גם החזיקו וניהלו מוסדות חינוך וסיעוד עצמאיים, חלקם באחריות הפלגים הדתיים השונים בקרב יהודי העיר, כמתואר בספרו של צור (צור 1996: 12), וחלקם – כמו בית החולים היהודי, התופס מקום מרכזי בסיפור ההצלה של צור ומשפחתו ורבים אחרים מיהודי העיר – היו משותפים לכולם. משפחתו של צור, משפחת שטיינר, הייתה משפחה מבוססת שהשתייכה לפלג הדתי שנקרא נאולוגי, קונסרבטיבי בגישתו. אביו של צור, לאסלו שטיינר, היה בעל מאפייה, אמו הייתה עקרת בית כנהוג בקרב משפחות במעמדם ולזוג היו שני ילדים: מרטה, ילידת 1928, ורוברט רובי ראובן, יליד 1932.

שואת יהודי הונגריה פקדה את יהודי המדינה, שבעת ההיא כללה גם את השטחים המסופחים מן המדינות השכנות, רק באביב 1944. כאשר סיום המלחמה בתבוסת גרמניה הנאצית ובנות בריתה כבר נראה באופק, כבשה גרמניה הנאצית את בת-בריתה הונגריה והפעילה בה את "הפתרון הסופי", שבאותה עת הסתיים זה מכבר בארצות הכיבוש האחרות, אך פעל בארצות שנכבשו בשלב מאוחר זה של

המלחמה, כהונגריה, או שהיו שותפות בציר, כמו איטליה. זאת ועוד, בהונגריה היו אלה מנגנוני השלטון ההונגריים ולא כוחות גרמניים, למעט צוותי פיקוד ופיקוח, שביצעו באביב ובקיץ 1944 פעולות כמו כליאת היהודים מערי השדה בגטאות זמניים ושילוחם למחנות ריכוז, לעבודה בכפייה ולהשמדה, וכן פשיטות על מוסדות וגופים בבירת המדינה שהעניקו חסות או מסתור ליהודים, לשם שוד ורצח. הפעולות הרצחניות הללו גבו במחי חודשים אחדים כשש מאות אלף נפש מתוך כשמונה מאות אלף יהודי הונגריה "הגדולה", הכוללת את האזורים המסופחים. עם סיום המלחמה ובשנים שלאחר מכן עקרו הניצולים ברובם לישראל, כפי שעשתה משפחתו של צור בשנת 1947, ולמדינות המערב. רק כמה רבבות שבו להונגריה, בעיקר לבירתה וכמעט שלא למקומות מגוריהם הקודמים (קצבורג 1993; בראהאם וקצבורג 1992). ספרות תיעודית היא סוגת-על שבין היסטוריה לספרות, או כזו שמזככת את ההיסטוריה הגדולה לכדי נקודת המבט של פרטים שהיו חלק ממנה. הספרות התיעודית כוללת בעיקר סוגות פרוזה כמו אוטוביוגרפיה לא בדיונית, זיכרונות או ממואר, רשימה (notes, sketch) ואוספי רשימות כגון ספרי יובל או ספרי זיכרון קהילתיים. ישנה גם שירה תיעודית, אך אופייה וצורתה שונות באופן משמעותי בהשוואה לסוגות תיעודיות בפרוזה, וכך הדבר גם לגבי תיאטרון תיעודי. אשר לסוגות תיעודיות בפרוזה, בעוד הספרות המכונה "קלסית", "גבוהה", או "יפה" שואפת ליצור יצירה אמנותית, פואטית, להרשים ולהפעים קהל קוראים ולבטא מסרים לגבי סוגיות מרכזיות בחיינו, הרי ספרות תיעודית אינה שואפת ליצור יצירת אמנות ולהרשים קהל קוראים, ובמקום זאת היא מבקשת לספר על חלקם של אלמונים, אם כיחידים אם כקבוצות, באירועים הרי גורל שאירעו לקהילה או לעם, ולהנחיל לדורות הבאים אחריהם את הידע, הידיעה והדעות שלהם על אותם אירועים (רוזן 2016: 18-23). משמע, מבחינות רבות ספרות תיעודית היא צנועה ומצטנעת במטרותיה בהשוואה לספרות "יפה".

במחקר הספרות התיעודית נהוגה הבחנה, שאינה מתקיימת תמיד ביצירות עצמן, בין אוטוביוגרפיה לבין זיכרונות. לפי ההבחנה הזו, שחוקרות כמו ג' ראק ומ' סטנטון בחנו ופיתחו, האוטוביוגרפיה מקיפה את כלל חייו של הכותב, למן הזמן המוקדם ביותר שבו עמד על דעתו ושממנו צבר זיכרונות, ועד לזמן המאוחר ביותר שבו עדיין יכול היה לכתוב על חייו. לעומת זאת, ספרי זיכרונות הם אפיוזוליים ומתארים אירועים או תקופות בחיי המחבר, כך שאדם אחד עשוי לכתוב כמה וכמה ספרי זיכרונות במהלך חייו אך סביר שיכתוב רק אוטוביוגרפיה אחת ורק בזקנתו. זאת ועוד, בעוד שהאוטוביוגרפיה אמורה להכיל גם חלקים של הרהור והמשגה, מן הזיכרונות מצופה שיהיו תיאוריים ומוחשיים יותר (Rak 2004; Stanton 2012). בפועל, כאמור, ספרי זיכרונות רבים, וכך ספרו של צור הנדון כאן, מחזיקים קטעי

הרהור, הגות והמשגות מסוגים שונים. כאלה הם הרהוריו של המחבר על הדרך שבה פירשו ומימשו רבים מיהודי נאג'ווארוד את הצו היהודי הקדום, שלפיו "כל המציל נפש אחת מעלים עליו כאילו הציל עולם מלא" (צור 1996: 42, 44, 56, 62, 70; במשנה, סנהדרין ד, ה נכתב: "כל המקיים... כאילו קיים..."), או תהייתו מהי התופעה ההפוכה לפרנויה כדרך להסביר את חוסר ההבנה של יהודי עירו וארצו לשעבר באשר לגורל הצפוי להם ואשר כבר פקד באותה עת מיליונים מכני עמם ברחבי אירופה (צור 1996: 32, 44). משמע, בזיכרונותיו הכותב מבטא את תפיסת עולמו הן בזמן האירועים הן בזמן הכתיבה עליהם, והוא גם יכול לתאר שינויים בתפיסתו בין שני הזמנים הללו.

המאה העשרים הייתה מאה הרת אירועים, ברובם קשים ומלאי סבל, למיליוני אנשים ובהם לוחמים בשתי מלחמות עולם, יהודים ועמים אחרים שהיו נתונים לתהליכי רצח עם, ויחידים וקבוצות או קהילות שלמות שנעקרו ממקומותיהם, נגזלו, הועברו בפרך וחיו במשטרי דיכוי ואימה במשך עשרות שנים. רבים מן האנשים הללו, משכילים כבלתי משכילים, גברים כנשים, יהודים ואחרים, חשו צורך להתבטא, להעיד, לספר ולהנחיל לרבים אחרים את הקורות אותם בזמנים הקשים. כאלה הם ניצולי שואה בישראל ובעולם שדבריהם תועדו ומתועדים בכתב ובאמצעים אחרים כמעט למן סיום מלחמת העולם השנייה ועד עצם היום הזה. לעתים, כפי שקורה בכריחה מהגטו של צור, מדובר בזיכרונות של מי שהיו ילדים בזמן השואה וכתבו את הזיכרונות הללו בבגרותם ממרחק עשרות שנים מן האירועים. חוקרת הספרות והתרבות האמריקנית ס' רובין סולימן, ילידת בודפשט 1943, טבעה את כינוי הזהות של מי שהיו ילדים בזמן האירועים האקוטיים ככני "דור-יחצני", כך שיזכרונותיהם מאותם זמנים משולבים לכלי הפרד בדברים ששמעו בגדילתם מפי הוריהם ומבוגרים אחרים על הזמנים ההם ועל עצמם (Suleiman 2002). בעקבות רובין סולימן, המשיגה חוקרת הספרות והתרבות מ' הירש, בעצמה בת דור שני לניצולי שואה יוצאי הונגריה ורומניה, את זיכרונותיהם של בני דורות ההמשך של הניצולים ככתרי-זיכרונות, באנגלית postmemory, ולעתים הועברו הזיכרונות הללו במשפחה באמצעות תמונות וחפצים מעוררי-זיכרון אחרים (Hirsch 2012). כאמור, נוסף על ההשתייכות הדורית שלו כבן דור-יחצני, צור הוא גם אחד מני כמה וכמה ניצולי שואה ישראלים יוצאי מרכז אירופה, שהיו ילדים או נערים בזמן השואה ושתקופה זו עברה עליהם לא במחנות ריכוז ועבודה בכפייה כי אם במסותר, בכריחה או בתקופת חיים במנזר ובזהות נוצרית, ובבגרותם הם הפכו לסופרים ולמשוררים, לאנשי רוח ואקדמיה. הניצולים בני דור-יחצני הללו כתבו על אירועי ילדותם הקשים מי בכתיבה ספרותית, מי בספרות אישית-תיעודית, מי בשירה, מי בהפקדת זיכרונותיו בידי כותבים אחרים ומי בשילוב של אפשרויות אחרות מהנמנות

כאן. המשורר וחוקר השירה העברית בימי הביניים דן פגיס (1929–1986) והסופר אהרן אפלפלד (1932–2018), שניהם יוצאי חבל בוקובינה: פגיס נולד ברדאוץ שבאוקראינה ואפלפלד נולד בז'אדובה, שהשתייכה בין שתי המלחמות לאוקראינה והייתה חלק מברית המועצות; האבות של שניהם נמלטו מבעוד מועד והגיעו ארצה, אך האמהות מתו, אמו של פגיס ממחלה ואמו של אפלפלד נורתה בידי אנשי מיליציה פשיסטית. כך לאורך חייהם של הבנים נוצר ריחוק בינם ובין אבותיהם, שלא היו לצדם בזמנים הקשים (פגיס 1991: 341–370; ע' פגיס 1995; אפלפלד 1979, 1999, 2013). חוקר הספרות העברית יליד וינה גרשון שקד (1929–2006) והעיתונאי והפוליטיקאי יוסף (טומי) לפיד יליד סרביה (1931–2008) הופרדו אף הם בילדותם מאבותיהם בפרידה טראומתית: אביו של שקד נאסר על ידי הנאצים לתקופה ממושכת ואביו של לפיד מעולם לא שב משירות העבודה בכפייה בצבא הונגריה (שקד 1988; י' לפיד 2010; על סיפורת אישית של ניצולי שירות העבודה בצבא הונגריה ראו רוזן 2012). היסטוריון השואה שאול פרידלנדר (יליד 1932) והפסיכותרפיסט וחוקר הנפש שלמה ברזניץ (יליד 1936) הם ילידי צ'כוסלובקיה (מפראג ומברטיסלאבה, בהתאמה) וחלק ניכר מזמן המלחמה עבר עליהם במסתור במנזר, בזהות נוצרית, ולאחר מכן הם עברו תהליכים מורכבים של חזרה לזהותם היהודית (פרידלנדר 1999; ברזניץ 1993). הסופר והרב משה ברייודא (1934–2014), יליד ברטיסלאבה, הוברח ארצה במסגרת "עליית הנוער" וחי אצל קרוביו בתל אביב עד לעליית אמו ואחיו, ואילו אביו מעולם לא שב משירות העבודה בצבא הונגריה (בריודא 2007; רותם 2015).

מקריאת יצירותיהם התיעדיות של בני הקהורט ההיסטוריי-גיאוגרפי והמיליה התרבותי-רוחני של צור שנמנו לעיל עולה כי רוב הכותבים הללו עברו את תקופת האימים שלא בהקשר משפחתי, ודאי לא באופן מגונן כפי שחווה צור במשך רוב זמן המלחמה. לכן, מן הסתם, גם הזיכרונות שלהם מנכחים פחות את בני משפחותיהם, קרובים כרחוקים, ואת מערכיהם הנפשיים ואירועים שקרו להם בנפרד מהמחבר. זאת ועוד, כמעט שלא נמצא בספריהם של מחברי הזיכרונות הללו תיאורים מפורטים, אנקדוטות ואף סיפורים שלמים על אנשים אחרים ממקומות הולדתם וגדילתם, בולטים כפשוטי עם, כפי שקורה לרוב בספרו של צור. עדותו של צור, משום מלאותה ופרטנותה, אפשר לקרוא גם ככרוניקה של יהודי עירו ולא רק של תולדותיו האישיים ושל קורות משפחתו. מקום נרחב ניתן בספרו לאביו רב התושייה וברוך האינטואיציות, שבשעת סכנה השכיל להגות תוכנית בריחה ממוות ודאי עבור משפחתו, ואשר מצא פתרונות לכל הקשיים והמהמורות שצצו בדרכם עד שהגיעו לחוף מבטחים בישראל, היא פלסטינה של שלהי תקופת המנדט הבריטי. נוכחות המשפחה, ובעיקר אביו של המחבר בספרו של צור, לעומת היעדר האב או חסרונו

במובנים שונים בספריהם של בני הקהורט שלו, היא אפוא רכיב מרכזי של ייחודו בקרב ספרי העדות של מי שהיו ילדים ניצולי שואה ובגרו והפכו לסופרים וחוקרים ידועים בישראל ובעולם. עוד יש לציין כי מפני תלותו והישענותו של צור בתקופה הקריטית בחייו על משפחתו ובעיקר על אביו, הרי גם מקץ שנים, כאשר כתב על הקורות אותו בילדותו, הסיפר או הנרטיב שלו קולח לגבי הזמנים שבהם נמצא עם משפחתו, והופך עצור ומינימליסטי ביחס לתקופה שבה נותק ממשפחתו ונאסר בכלא הרומני באשמת כניסה בלתי חוקית למדינה. בעקבות תקופת ההתחשלות שעבר כשהיה בגפו, הופך גם קול המספר של צור לעצמאי יותר, ובסיום ספרו הוא עוסק יותר ויותר בעצמו ובהתפתחותו, בלימודיו, במכריו החדשים ובהתמודדות שלו עם זיכרון קרוביו וחבריו שנרצחו בשואה.

כפי שמציין צור סמוך לסיום ספרו, שני אירועים חיזקו בו את תחושת הצורך והמחויבות לספר את שהיה לדורות שלא היו בשואה ואשר מתקשים לדמיין ולהבין את אירועיה. האחד הוא הצפייה בסדרת הדוקו־דרמה הטלוויזיונית "משפט קסטנר" (1994); והשני הוא אי־הנחת שחש אל מול הנימה הכללית של האשמות והאשמות־נגד שנשמעו בפרקי הסדרה ובמקביל בתקשורת בזמן שידורה (לרנר וברבש 1994; וייץ 1995; ריכנטל 2009). כל זאת, לדעתו של צור, בלי התחשבות מספקת בקיצוניות של האירועים שבהם מדובר, בחוסר האונים של מי שנאלצו להיות חלק מהאירועים הללו, ובאופן כללי ללא היכרות מספקת עם עולמן התרבותי והרוחני של הקהילות שבמרכז הדרמה. בניסיון להגיע אל קהל קוראים משכיל כללי אך לא דווקא אקדמי, ביקש צור בספר הזיכרונות, שהוציא לאור כשנתיים לאחר שידור הסדרה, לספר ולהנחיל לקוראיו ולו משהו מתולדותיו ומתולדות משפחתו כמעטים שניצלו על חוט השערה במקום סמוך ודומה מבחינות רבות לקולוז'וואר־קלוז'־קלויזנבורג שבחבל טרנסילבניה, שם התרחשו אירועי הסדרה "משפט קסטנר".

צור מקדיש את חלקו הראשון של ספרו *בריחה מהגטו לאירועי המלחמה והשואה בעירו, נאג'ווארוד*, תוך שהוא מביא ומשרטט דיוקנאות של רבים מאנשי העיר, כאלה שהכיר מקרוב וכאלה שרק שמע על קורותיהם בשואה. את חלקו השני של הספר הוא מייחד לסיפור הבריחה הנועזת של משפחתו לרומניה. סמוך לכיבוש האזור על ידי גרמניה הנאצית באביב של שנת 1944 נכלאו רוב יהודי נאג'ווארוד ובהם בני משפחת שטיינר, ההורים ושני ילדיהם וכמה מקרוביהם, בגטו הזמני של העיר. במהלך שלושת החודשים הבאים נשלחו רוב יהודי הגטו למחנות ריכוז, עבודה בכפייה והשמדה בכל מרחב הכיבוש הגרמני נאצי. משפחת שטיינר ומשפחות ספורות אחרות הושארו בעיר גם אחרי חיסול הגטו, לרוב בזכות מקצוע נחוץ של ראש המשפחה, קשרים, ייחוס, גורל או מזל עיוור, וכל קיומם והמשך חייהם היו תלויים על בלימה. בשלב זה הגה האב תוכנית בריחה לרומניה, כפי שאפרט בהמשך.

את סיפור ההצלה הנועז ויוצא הדופן של צור ומשפחתו יש לקרוא על רקעם של כתריסר סיפורי הצלה אחרים שהוא מביא בספרו, אם בקצרה ואם באריכות ובפירוט, הצלות שצלחו או נכשלו, או לא התרחשו אף שהיו מתבקשות. תהא תוצאתם של האירועים הללו אשר תהיה, בסיפורים המחבר מעמיד גלעד לכמה וכמה יהודים מנאג'ווארוד, בודדים ומשפחות, מבוגרים וילדים, גברים ונשים, אורתודוקסים, נאולוגים וחילונים, שבצל ההשמדה סוכמו חייהם אך ורק ככאלה שנגדעו או שנצלו, והכול באקראי או בשרירות גורל שאיש לא ישורנה. בין המקרים הללו בולטים סיפורים קורעי לב שהדיהם המשיכו להישמע ולהיזעק עשרות שנים לאחר מעשה, אם בהקשרים משפחתיים אם בהקשרים קהילתיים או מקומיים בנאג'ווארוד (על הרכיבים החוזרים ונשנים של סיפורי ההצלה ושל מי שניצלו וסיפורי ההנצחה של מי שנספו בשואה ראו רוזן 2004: 83-103; רוזן 2012: 101-103).

הראשונים שיש להשוות את סיפורם לסיפור ההצלה של בני משפחת שטיינר המצומצמת הם בני משפחת המורחבת. כאלה הם הדוד והדודה המבוגרים שהצטוו לפנות את ביתם בהתראה קצרה כי קצין אס.אס עמד להשתכן בו, אך מאוחר יותר הבחינו כי השאירו מאחוריהם את קופסת קוביות הרמי שלהם ונקלעו לדילמה האם לוותר על המשחק האהוב או לנסות לבקש אותו מן הדייר החדש בביתם לשעבר, והכול בתערוכת של דבקות בחיים ובנורמות שנמוגו או מוגרו מן העולם לנגד עיניהם באותם שבועות ושל מודעות לאיום על עצם קיומם במצבם החדש (צור 1996: 30-31). כזאת היא גם דודה מבוגרת אחרת, שאף אחרי שנכלאה עם עשרות קרובים וזרים במעין "קומונה" כפויה בגטו הזמני של העיר, עדיין נצמדה לאורחות חייה המעודנים וביקשה, למשל, שהתה שלה יוגש לה אך ורק בספל האהוב עליה (צור 1996: 41). שני המקרים הללו מדגימים את היצמדותם של אנשים לחפציהם האהובים ולסדרי חייהם הקודמים, שלעת זו בטלו מכול וכול. ואדרבה, מי שנצמדו אליהם רק סיכנו את חייהם החדשים, חיים שבהם הם היו אמורים להתמקד בהישרדותם בתנאים בסיסיים ומינימאליים הרבה יותר מאלה שהכירו קודם לכן. כואב וקרוב יותר מן הסיפורים האבסורדיים או האירוניים הללו הוא סיפורם של בני הדודים של רובי ומרטה, הבן והבת של דודו אחי אביו של המחבר, שנספה באוקראינה בעת היותו עובד כפייה במסגרת שירות העבודה בצבא הונגריה (צור 1996: 19). המשפחה הקרובה והמקבילה הזו, שהמחבר מספר עליה תוך שימוש חוזר בביטוי "סימטריה קדושה" (צור 1996: 19, 27, 46-47), היא למעשה תמונת ראי מהופכת למשפחתו הגרעינית של המחבר, שגורלה שפר עליה לאין ערוך בהשוואה למשפחת הדוד, שאברהם כולה בשואה. למרבה האסון והצעד, כשעוד היה אפשר לעזור להם ולמרות הסכנה והמצוקה שנקלעו אליהן הדודה וילדיה שאיברו את אבי משפחתם, סירבה הדודה להכיר בסכנת החיים שריחפה מעל לראש משפחתה

ולהיצמד למשפחת גיסה. במקום זאת, היא עמדה על עצמאותה בגאווה שלא היה לה מקום במצב הקיצוני שבו היו נתונים כולם באותה עת, ומיאנה להצטרף למשפחת גיסה ולניסיון ההימלטות שזה רקח באותה עת וביצע לאחר חיסול הגטו (צור 1996: 45, 47), וכך הביאה כליה על עצמה ועל מי שעוד נותרו במשפחתה. נוסף על סיפור גורלותיהם של בני משפחתו המורחבת, צור מביא לאורך ספרו גם סיפורי הצלה או להבדיל אובדן של אנשים אחרים מבני עירו, כמו קבוצת צעירים חסרי ניסיון שנתפסו מיד כשניסו לחמוק מן הגטו (צור 1996: 38); או צעיר שדווקא הצליח להימלט אך משפחתו זכתה אחר כך להיכלל ב"רכבת קסטנר", ולכן, לפחות תיאורטית, הוא היה יכול לוותר על המאמץ והסכנה שהיו כרוכים בניסיון להימלט לבדו (צור 1996: 36); או רבנים אורתודוקסיים וראשי חסידויות מקומיות כמו הבאבאבער או הוויזשניצער, שכידוע גם מספרות מחקרית, מילטו את עצמם והשאירו אחריהם את בני משפחותיהם וקהילותיהם (צור 1996: 37, 53-54, 56, 70; הרשקוביץ תשס"ט; מייזליש תשנ"ה); ועוד ועוד. כאמור לעיל, המקרים הללו גורמים למחבר בבגרותו, בשנות השישים לחייו, להרהר בדרכים שבהן האנשים הללו וגם אחרים פירשו את הטענה וההוריה/הוראה בדבר "המציל/מקיים נפש אחת", ולהגיע למסקנה הקודרת שבמציאות הג'נוסייד שחוו יהודי עירו התפרקו בריתות משפחתיות ואחוותיות אחרות, וברוב המקרים הנפש הניצלת הייתה זו של המציל את עצמו. ולא עוד אלא שלאחר מכן לא תמיד הכירו המצילים העצמיים הללו באחריותם לאובדן יקיריהם, או לפחות בחוסר היכולת שלהם ושל אחרים להציל את יקיריהם, ובמקום זאת הם העדיפו לתקוף אחרים, בייחוד כאלה שעסקו בהצלת אחרים ככל שיכלו, ואשר אף הם לא יכלו להושיע את קרוביהם של המאשימים בדיעבד.

משום שהיה עד להצלות עצמיות ואנוכיות לדעתו, צור רואה לנכון להעלות על נס את פועלם וחפותם של מי שהצילו לא רק את עצמם ובני משפחותיהם אלא גם רבים אחרים, ככל שיכלו, והוא מייחד בספרו מקום מיוחד לשני מצילים בני עירו שהיו חרי חושים ואלטרואיסטיים באופן יוצא דופן. האחד הוא אביו, לאסלו שטיינר, שבחודשים האקוטיים ההם ניתנה לו לא פעם אפשרות למלט את עצמו, או את עצמו ואת אשתו בלבד, אך הוא דבק במשפחתו (כולל, כאמור, בני משפחתו המורחבת שלא השכילו להבין את הסכנה ואת אפשרות המילוט הנדיבה שהציע להם האב), עשה והסתכן גם עבור אחרים, פעל בחוכמת הרגע או בהשראת הרגע, ובמבחן התוצאה הצליח ומילט הן את עצמו הן את יקיריו מסכנה (צור 1996: 5, 17, 44, 58-59, 95, 106). יחד עם כל מפעליו ותושייתו, מצטייר אביו המחבר כאדם מאוזן, צנוע ופגיע; ולמשל, בניגוד לאחרים שהסתירו כי נאסרו, הוכו והושפלו בידי אנשי מיליציה הונגרים-פשיסטיים כדי שיגלו היכן הסתירו את כספם וחפצי ערך

אחרים, הוא אינו מכחיש או מעלים ממשפחתו את העינויים שעבר בזמן מאסרו (צור 1996: 42-43).

הדמות השנייה שעולה וזורחת מעל למציאות האנוכית והקודרת שנכתבה על יהודי השואה בנאג'ווארוד היא זו של הרופא, הסופר והמתרגם ד"ר מיקשא קופפר (Miksa Kupfer, 1898-1961), שלאחר המלחמה שינה את שמו לאדם רפי, על שם שני בניו אדם ורפי קופפר, שלימים הפכו אף הם לסופרים הונגרים ושינו את שם משפחתם לריז (Réz), שמשמעו בהונגרית נחושת, כמו קופפר (Kupfer) בגרמנית. בתקופה האקוטית שנמשכה למן אביב 1944 ועד סתיו-חורף 1945, נקט ד"ר קופפר, רופא נשים בבית החולים היהודי של נאג'ווארוד, בתושייה ובערמומיות לפי הצורך והציל הצלה פעילה רבים מדיירי הגטו. את חלקם הסתיר בתוככי בית החולים שבגטו ועל אחרים הכריז כעל חולים מדבקים בטיפוס ולכן אסורים במגע ובהוצאה מבית החולים. אך למרות מפעלי ההצלה הנועזים של הרופא, בשנים שלאחר מכן היו מבין אלה שהציל כאלה שלא רק שלא הודו לו ולפועלו אלא אף האשימו אותו באובדן יקיריהם. כך נהג אדם אחד מן הקהילה האורתודוקסית בעיר, חיים כץ שמו, שבצל אימת ההיתפסות חמק ממשפחתו רגעים לפני מעצרו וגירושם למחנות ולאחר מכן תבע מקופפר שיעצור את גירוש משפחתו, דבר שהיה בלתי אפשרי אחרי שהמשפחה כבר הוצאה מהעיר (צור 1996: 56-57).

מקרה ידוע יותר של הכפשת הדוקטור המציל הוא זה של הנערה אווה היימן, שחיברה, בדומה לנערה אנה פרנק, יומן גטו ובו תיעדה את חודשי חייה האחרונים לפני גירוש לאושוויץ, שם נרצחה (היימן תשכ"ד). אחרי המלחמה טענה אמה של אווה, אגי ז'ולט, כנגד הרופא שלא עשה מספיק להצלת הנערה וסביה, שבידיהם הפקידה את בתה, בזמן שהיא עצמה ובעלה השני, הסופר ההונגרי-יהודי בלא ז'ולט עזבו לבורפשט ולבסוף ניצלו ברכבת קסטנר (צור 1996: 48-49; Lôwy 2011). מקרים אלה מביאים את צור הבוגר המביט על השמדת יהודי עירו לניסוח תיאוריית "שעיר לעזאזל", ולפיה, בהתאם לתפיסות של אחר רחוק לעומת אחר קרוב ודומה, ניצולים מאשימים לא את האשם האולטימטיבי, אדריכלי הפתרון הסופי ומבצעיו, כי אם את אלה שבסופו של דבר לא הצליחו להציל אותם או את יקיריהם (צור 1996: 52); מכאן גם הקישור לעניינו של קסטנר, שכזכור היווה כוח מניע לצור בכתיבת זיכרונותיו.

את סיפור ההצלה של צור ומשפחתו יש לקרוא לא רק על רקע סיפורי הצלה או אובדן של אנשים אחרים מנאג'ווארוד, דהיינו באופן מרחבי או מקומי, אלא גם מבחינת התפתחות עלילת ההימלטות הנועות של משפחתו למן הזמנים הטובים יחסית שלפני כיבוש העיר בידי גרמניה הנאצית ועד לחזרת המשפחה לעיר לאחר כל התלאות שעברו, כלומר גם באופן דיאכרוני או היסטורי-משפחתי. ספרו של צור

מציע פאבולה נרחבת הכוללת את תולדות סביו משני הצדדים באוסטרו-הונגריה של מפנה המאות התשע עשרה והעשרים. תולדות אלה מסופרים בסגנון של מעין אנקדוטות עצמאיות במסגרת ממואר הבריחה של המחבר. דוגמאות לאנקדוטות הללו הן הסיפור על סבו של המחבר שפסל את האפשרות לעלות לארץ ישראל/פלסטינה של מפנה המאות כי לא יכול היה להעלות על דעתו חיים ב"מקום שאליו צריכים להביא את האדמה בדלי" (צור 1996: 7); או תיאור החינוך שקיבלה אמו של המחבר בפנימייה לבנות טובים בדרזדן שבגרמניה בראשית המאה העשרים, שם למדו התלמידות בין השאר "מה צריך לומר אדם שמוזמן לארוחה אצל מלכת אנגליה" (צור 1996: 10).

כידוע, תור הזהב של האמנציפציה של יהודי הונגריה עבר מן העולם, וליתר דיוק נגדע באבחה, עם סיום עידן האימפריה הדואלית בתום מלחמת העולם הראשונה. שנות העשרים והשלושים של המאה החדשה בהונגריה המצומקת והמדולדלת היו זמנים של מצוקות כלכליות, מתחים חברתיים והתגברות מחודשת של גילויי דחייה ושנאה כלפי מיעוטים שונים ובהם – בראש ובראשונה – יהודים. באופן מעניין, בספרו של צור, שגדל באותם עשורים בתנאים מוגנים ופריבילגיים הן יחסית לכותבי הזיכרונות בני הקוורטר והמיליה שלו, שנזכרו לעיל, הן בהשוואה ליהודים בני מעמדות נמוכים משלו בעירו, ישנה השהיה של תודעת הזמנים הקשים. השהיה זו נובעת בחלקה מכך שבאותם שני עשורים העיר והאזור כולו נמצאו בשלטון רומניה, שם היו היהודים רק אחת מני כמה וכמה קבוצות מיעוטים בחבל, וכאמור שם הם גם נתפסו כהונגרים או כהונגרים יהודים (Hartman 2001, 2010), ובחלקה מכך שגם עם השבת החבל לידי הונגריה בשנות המלחמה ולמרות הרעת תנאי חייהם של יהודי העיר עוד לפני הכיבוש הגרמני-נאצי, עדיין היו בקרבם קבוצות, שמשפחת המחבר השתייכו אליהן, שיכלו לשמור על תנאי חיים טובים יחסית. משום כך, כלומר משום ההשהיה שנוקט המחבר ביחס לתיקוף (מלשון תקופה) של הזמנים הקשים בעירו, נוצר בתודעת קוראי הספר רושם של נפילה טרגית ונמהרת של כלל יהודי העיר מגבהים של שגשוג וחירות למעמקים של עוני ורדיפה. בשונה מן התיקוף של צור, עבור יהודי העיר שהשתייכו למעמדות נמוכים וקשי יום יותר מאלה של משפחתו דאז וחוג מכריה, ארכה התקופה הקשה זה שנים ואף עשורים לפני הכליאה בגטו והגירוש למחנות, ולהם גם לא הזדמנו אפשרויות של הצלה ובריחה מן הגירוש כמו אלה שהזדמנו למתי מעט ובהם משפחת המחבר. הבדל זה בין "השוקעים והניצולים", ככותרת ספרו של פרימו לוי על סוגי האדם השונים שהתגלגלו למחנות ושרדו או אבדו בהם (לוי 1991), נעשה נוקב במיוחד אחרי חיסול גטו נאצ'וארוד וגירוש יושביו למחנות למיניהם, שם מצאו רוב-רובם את

מותם. אז נוכחו המעטים שעוד נותרו בעיר כי גם ימיהם ספורים, ואלה מהם שיכלו עשו כל שביכולתם להימלט מגורל ההשמדה.

בשלב זה, אחרי ניסיון הברחה של הבן רובי בלבד, ניסיון שהסתיים בלא כלום בשל חשש מהלשנה (צור 1996: 61), יצאה המשפחה כולה לדרך הבריחה מזרחה. בדרך התפצלו בני המשפחה – שעד אז סוד כוחם היה דבקותם יחד והקפדה על הגנת הילדים – לשני צוותים של זוג הורים וזוג ילדים, וכל זוג הובל מזרחה בידי מדריך-מבריה מקומי אחר, במקרה זה אב ששמו מאנגרא ובנו ששמו דמטריו. בהמשך המסע נטש הבן דמטריו את הנערה והילד שהוביל והם נאלצו להשלים את חציית הגבול בכוחות עצמם, נעצרו, נשפטו ונאסרו; בעוד שאביו של דמטריו, מאנגרא, הביא את הורי הילדים בבטחה אל מעבר לגבול. בהמשך פדו ההורים את ילדיהם ממאסריהם. עד לשחרורם, שהתה הבת והאחות, מרטה, בבית סוהר לפושעות פליליות ואילו רובי נכלא עם עריקים מצבא רומניה, אסירים פוליטיים ומבריהי גבולות כמותו. באופן מעניין, ובהיפוך מוחלט לעושר הביטוי של המחבר לאורך כל הממואר שלו ובייחוד בסיפוריו על דמויות אחרות, לגבי תקופת הכליאה והפרידה שלו עצמו מכל בני משפחתו הוא ממעט לספר, להוציא דיווחים קצרים על מחלת הגרדת שנדבק בה בכלא, או על ענישת אסירים עריקי מלחמה בהצלפות פרגול, והוא מסתפק במשפטים סותמים ולקוניים כגון "שאר אירועי הכלא ניטשטשו בזכרוני ואני זוכר את התקופה רק בעמעום, כמעין סיוט מתמשך" (צור 1996: 73). לעומתו, לאורך עשורי שנות חייהם בישראל אחרי כל האירועים הללו, הרבתה מרטה לספר בחוגי משפחתה ומכריה על הקורות אותה בכלא הנשים ולא עוד אלא שהיא עשתה זאת בהומור ותוך הפגנת יכולות סיפוריות ומופעיות (מלשון מופע, performance), וכל זאת אחרי שלאורך גדילתם יחד הייתה היא ה"רגישה" מבין שניהם ואילו הוא היה ה"מאושר" (צור 1996: 74).

לסיכום, כאמור, מלכתחילה ביקש ראובן צור לספר את סיפורו ואת סיפורם של יהודים אחרים במקום הולדתו וגדילתו, העיר נאג'ווארוד שבטרנסילבניה, כדי לסבר את עיניהם ואוזניהם של ישראלים ואחרים בני זמננו באשר למורכבויות ולסככים של חיי קהילות שנרדפו ונרצחו בשואה ואשר חבריהן עשו בזמן אמת כל שביכולתם כדי להציל את עצמם, ואם יכלו אז גם את חיי קרוביהם ולעתים גם אנשים אחרים. לאורך רוב רובו, סיפורו של צור על יהדות נאג'ווארוד וגורלה בשואה אינו סיפור של הצלה הרואית, ערבות הדדית עד כלות או עמידה רוחנית כנגד כל הסיכויים והסיכונים, ושאר מטבעות לשון מליציות שמקומן יכירן, אולי, בסוגים שונים של ספרות שניתן לכנותה "מגויסת". להבדיל מכל אלה, ספרו של צור משמיע את קולו הצנוע אך לא מצטנע של ילד מוגן יחסית במשך רוב תקופת הרדיפות וההשמדה של יהודי עירו, ילד אשר ראה, חווה, כאב וזכר, ובבגרותו

העלה על הכתב את זיכרונותיו בניסיון לפזר ולו חלקית עננים של מיתולוגיזציה ולג'נדריזציה, כמו גם ביקורת ושיפוט מתוך אי-הכרת האירועים כהווייתם, ההולכים ועוטפים את קורות הימים ההם.

רשימה ביבליוגרפית

- אפלפלד א'. 1979. מסות בגוף ראשון. ירושלים.
- אפלפלד א'. 1999. סיפור חיים. ירושלים.
- אפלפלד א'. 2013. אבי ואמי. אור יהודה.
- בר-יורד מ'. 2007. צל עובר. תל אביב.
- בראהאם ר' ל' ונ' קצבורג (עורכים). 1992. תולדות השואה – הונגריה. ירושלים.
- ברזניץ ש'. 1993. שדות הזיכרון. תל אביב.
- היימן א'. תשכ"ד. יומנה של אווה היימן. ירושלים.
- הרשקוביץ י'. תשס"ט. "עלבון התורה הגדול הלזה: גילויים חדשים על פולמוס בריחת הרבנים מבורפשט תש"ד". יד ושם – קובץ מחקרים לז' 1: 89-110.
- וייץ י'. 1995. האיש שנרצח פעמיים – חייו ומותו של ד"ר ישראל קסטנר. ירושלים.
- לוי פ' (תר' מ' שוסטרמן פרובאנו). 1991. השוקעים והניצולים. תל אביב.
- לפיד י'. 2010. זיכרונות אחרי מותי – סיפורו של טומי לפיד. ירושלים.
- לרנר מ' (תסריטאי) וברבש א' (במאי). 1994. משפט קסטנר – סדרת דרמה. ערוץ 1, רשות השידור, הטלוויזיה הישראלית.
- מייזליש פ'. תשנ"ה. "רבנים בשואה". סיני קט"ז. <http://www.daat.ac.il/daat/kitveyet/sinay/rabanim-4.htm>
- פגיס ד' (עורכים ח' חבר וט' כרמי). 1991. כל השירים. תל אביב.
- פגיס ע'. 1995. לב פתאומי. תל אביב.
- פרידלנדר ש'. 1999. עם בוא הזיכרון. תל אביב.
- צור, ר. 1996. בריחה מהגטו – פרקי זכרונות. תל אביב.
- קצבורג נ'. 1993. אנטישמיות בהונגריה, 1867-1944. ירושלים.
- רוזן א'. 2004. באושוויץ תקענו בשופר – יוצאי קרפטורוס מספרים על השואה. ירושלים.
- רוזן א'. תשע"ג. 2012. "חיילים או עברים?" סיפורם של ניצולי 'שירות העבודה' בצבא הונגריה במלחמת העולם השנייה". דפים לחקר השואה כ"ו, 81-107.
- רוזן א'. 2016. חלוצים בפועל – קריאות בספרות תיעודית של ותיקי יישובי הדרום בישראל. שדה בוקר.
- רותם י'. 2015. עד שאבא יחזור. אור יהודה.
- ריכנטל א'. 2009. האומנם נרצח פעמיים – פרשת קסטנר בראייה מחודשת. באר שבע.
- שקד ג'. 1988. איך מקום אחר. תל אביב.
- Hartman Z. 2001. "A Jewish Minority in a Multiethnic Society during a Change of Governments: the Jews of Transylvania in the Interwar Period". *Shvut – Studies in Russian and East European Jewish History and Culture* 9/25, 162-182.

- Hartman Z. 2010. "The 'Assimilation Trap': the Jewry of Post Trianon Hungary", *Studia Judaica* 18, 229–241.
- Hirsch M. 2012. *The Generation of Postmemory – Writing and Visual Culture after the Holocaust*. New York.
- Lôwy D. 2011. "Zsolt Béla és a 'flekktífuszos' betegek rendhagyó megmenekülése a nagyváradai gettóban", *Múlt és jövő* 22/3, 78–83.
- Patai R. 1996. *The Jews of Hungary – History, Culture, Psychology*. Detroit MI.
- Rak J. 2004. "Are Memories Autobiography? A Consideration of Genre and Public Identity", *Genre* xxxvii, 483–504.
- Suleiman, S.R. 2002. "The 1.5 Generation – Thinking about Child Survivors and the Holocaust", *American Imago* 59(3): 277–295.
- Stanton M. 2012. "The Examined Life: Re/search in Memoir", *Lifewriting Annual* 3: 87–93.
- Szalai A. (ed.). 2002. *In the Land of Hagar – The Jews of Hungary, History, Society and Culture*. Tel Aviv

